

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.2.15>

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СПЕЦІАЛЬНОГО СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ОСІБ, ПРИРІВНЯНИХ ДО НИХ

Пилипенко П.Д.,

завідувач кафедри соціального права

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: 0000-0002-3382-3033

e-mail: pylyp.pylypenko@lnu.edu.ua

Бурак В.Я.,

професор кафедри соціального права

Львівський національний університет імені Івана Франка

ORCID: 0000-0002-3511-0555

e-mail: volodymyr.burak@lnu.edu.ua

Пилипенко П.Д., Бурак В.Я. Деякі аспекти спеціального соціального захисту військовослужбовців та осіб, прирівняних до них.

Стаття присвячена питанням деяким законодавчим особливостям спеціального соціального захисту, зокрема спеціального пенсійного забезпечення, військовослужбовців та прирівняних до них осіб. У дослідженні наведено аргументи представників наукової спільноти з питань доцільності збереження програм спеціального соціального захисту. Автори підтримують таку необхідність та наголошують на її сьогочасній актуальності. Наголошено, що спеціальний соціальний захист як окрема державна програма для військовослужбовців та прирівняних до них осіб набирає ваги, як в контексті об'єктивної потреби реалізації права на такий захист потенційними отримувачами спеціального соціального забезпечення, так і з огляду на засади формування юридичного механізму забезпечення національної безпеки нашої держави. Проаналізовано підставність пенсійного забезпечення військовослужбовців та прирівняних до них осіб. Акцентовано, що законодавчо закріплені заходи соціального характеру для військовослужбовців та прирівняних до них осіб є чинними як у період проходження служби, так і після виключення особи зі списків військової частини чи інших збройних формувань. Обґрунтовано, що види спеціального соціального захисту військовослужбовця формують пакет його соціального захисту. З'ясовано основні законодавчі умови, дотримання яких є обов'язковою підставою реалізації права на спеціальне пенсійне забезпечення. Автори формулюють проблемні питання правозастосовного характеру, які потребують вирішення через узгодження законодавчих норм. На підставі узагальнення норм пенсійного спеціального законодавства, а також розгляду деяких аспектів спеціальних пенсійних програм для військовослужбовців та прирівняних до них осіб, резюмовано про потребу внесення змін у підзаконні акти, що супроводжують реалізацію Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби та прирівняних до них осіб» з метою усунення невідповідностей, зокрема з питань встановлення причинно-наслідкового зв'язку між правовстановлювальним пенсійним юридичним фактом та виконанням обов'язків військової служби, обчислення пільгового стажу служби-вслуги років тощо.

Ключові слова: соціальний захист, пенсійне законодавство, отримувач спеціального соціального/пенсійного забезпечення, правові умови, вислуга років, матеріальне забезпечення, звільнення, юридичний механізм забезпечення права, принцип рівності.

Pylypenko P.D., Burak V.Ya. Some aspects of special social protection for military personnel and persons equated to them.

The article is dedicated to certain legislative features of special social protection, particularly special pension provisions for military personnel and persons equated to them. The study presents arguments from

the scientific community regarding the necessity of maintaining special social protection programs. The authors support this need and emphasise its current relevance. It is noted that special social protection, as a separate state program for military personnel and equivalent individuals, is gaining importance both in the context of the objective need to realise the right to such protection for potential recipients and in the formation of the legal mechanism for ensuring national security of our country. The article analyses the justification for pension provisions for military personnel and individuals equated to them. It emphasises that the legislatively established social measures for military personnel and equivalent individuals are valid both during their service and after they are removed from the lists of a military unit or other armed formations. It argues that the types of special social protection available to military personnel constitute a comprehensive social protection package. The main legislative conditions that must be met to exercise the right to special pension provisions are clarified. The authors identify legal application issues that require resolution through the harmonisation of legislative norms. Based on a summary of the special pension legislation and an examination of certain aspects of special pension programs for military personnel and those equated to them, the article concludes that amendments to subordinate acts accompanying the implementation of the Law of Ukraine “On Pension Provision for Persons Discharged from Military Service and Equated Persons” are necessary. These amendments aim to address discrepancies, particularly regarding the establishment of causal links between the legal fact entitling pension benefits and the fulfilment of military service duties, the calculation of preferential service years, and other related issues.

Key words: social protection, pension legislation, recipient of special social/pension benefits, legal conditions, years of service, pension, discharge, legal mechanism for ensuring rights, principle of equality.

Постановка проблеми. Соціальне законодавство України, на основі якого базується юридичний механізм реалізації права на соціальний захист, передбачає гарантування особливих умов та процедур для деяких осіб – представників різних професійних категорій. Наявність спеціальних норм у царині соціальних прав породжує активну полеміку як серед наукових кіл, так і в процесі правотворчих та правозастосовних процедур щодо доцільності збереження окремих програм соціального захисту [1; 2; 3; 4]. Основними аргументами здебільшого називають порушення конституційного принципу рівності та заборони дискримінації як його складової, що повинен лежати в основі всіх процедур, пов’язаних із реалізацією прав чи виконанням обов’язків. Протилежними є доводи про об’єктивну потребу в збереженні державності, життя чи здоров’я людини, підтримання виконання функцій держави на належному рівні тощо. А отже – створенні певних важелів заохочення до складної, небезпечної та/чи суспільно-важливої роботи, зокрема і за допомогою соціального законодавства.

Метою статті є з’ясування деяких законодавчих особливостей спеціального соціального захисту, зокрема пенсійного забезпечення, військовослужбовців та прирівняних до них осіб, та визначення проблемних питань, які потребують вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Наукові погляди з питань спеціальних механізмів соціального захисту за законодавством України зустрічаємо у працях Н.Б. Болотіної [1], К.В. Бориченко [2], А.В. Скоробагатька [3], Н.М. Хуторян [4] та ін. Водночас, реалії українського сьогодення в умовах тривалої російської агресії та підвищення, зокрема значимості професії «військовослужбовець», актуалізує та сприяє по-новому переглянути ч. 5 ст. 17 Конституції України [5], де визначено конституційний обов’язок держави забезпечувати соціальний захист громадян України, що перебувають на службі у Збройних Силах України та членів їхніх сімей.

Виклад основного матеріалу. Дисонанс аргументів щодо доцільності запровадження спеціальних програм соціального захисту в Україні не сприяє єдиному висновку щодо поставленого питання. А.В. Скоробагатько, будучи прихильником спеціального соціального захисту, вважає його об’єктивно існуючою необхідністю, а обставини, які слугують підставами надання – науково обґрунтованими та суспільно значимими [3, с. 412]. Доповнюючи, К.В. Федчишина наголошує, що надання додаткових пільг/переваг переважно супроводжується встановленням певних обмежень та додаткових обов’язків окремим професійним категоріям осіб [6, с. 63].

Наукова критика здебільшого базується на наступних аргументах: різне правове регулювання об’єктивно порушує принцип рівності прав людини і громадянина, встановлені у Конституції України і загальновизнаних міжнародних нормах [1, с. 86]; запровадження пільгових пенсій та

пенсій за вислугу років не притаманне системі пенсійного страхування та суперечить усій системі пенсійного забезпечення [7, с. 507]; несправедливий характер спеціального забезпечення та необґрунтованість критеріїв відповідної диференціації [8, с. 8].

Не вдаючись до дискусій щодо доцільності запровадження спеціальних умов соціального захисту, деякі вчені намагаються сформулювати власні аргументи, чому держава на законодавчому рівні надає певні, «так звані», привілеї окремим категоріям громадян [4, с. 234; 9, с. 83; 10, с. 341; 11, с. 465]. Узагальнивши, можемо виокремити дві основні підстави спеціального соціального захисту для певних категорій суспільства: 1) компенсувати людині шкідливий та небезпечний характер її роботи, убезпечити/мінімізувати негативний вплив її трудової діяльності на здоров'я та побут; 2) винагородити людину за її особливий характер роботи, значущість для суспільства, складність, небезпечність тощо.

Проблематика спеціального соціального захисту є предметом висновків Конституційного Суду України. Доводи, які присутні у висновках органу конституційної юрисдикції щодо законодавчих норм про спеціальні умови та порядок надання додаткової соціальної підтримки деяким професійним категоріям, є такими: законодавець повинен робити це з дотриманням вимог Конституції України, зокрема принципів рівності та справедливості [12]; спеціальне законодавче регулювання має враховувати особливості умов праці, характеру, складності і значущості виконуваної роботи, ступеня відповідальності, певних обмежень конституційних прав і свобод тощо [13]; основна мета запровадження додаткових гарантій – забезпечити потрібні умови життя [14].

Серед професій, яким держава гарантує спеціальний соціальний захист є ті, які передбачають здійснення трудової/службової діяльності в шкідливих та небезпечних умовах, у Збройних Силах України, правоохоронних органах, органах державної влади, прокуратури, суду тощо. Пріоритетне місце в сучасних умовах, на нашу думку, повинно бути відведено військовослужбовцям та особам, прирівняним до них. Правові умови та організаційно-правовий механізм соціального захисту військовослужбовців та прирівняних до них осіб, як отримувачів спеціального соціального захисту, закріплені насамперед у Законах України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [15], «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби та деяких інших осіб» [16], а також значною кількістю підзаконних нормативно-правових актів.

Підстави надання спеціального правового статусу цій категорії є комплексними та поєднують як необхідність компенсувати небезпечний, подекуди шкідливий, характер виконуваної служби, так і потребу винагородити за суспільну значимість служби у забезпеченні національної безпеки України. Зазначена теза підтверджена законодавчими нормами. Гарантії соціального захисту військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу ... інших прирівняних до них осіб та членів їхніх сімей” (абз. 8 ч. 1 ст. 6) [17] є складовою внутрішньої політики у сфері національної безпеки нашої держави. В сучасних умовах, з свого боку, спеціальність програм соціального захисту для військовослужбовців є однією із гарантій, які стимулюватимуть формування військового резерву на майбутнє. Тож, передбачення та забезпечення додаткових пільг та переваг для військовослужбовців та інших прирівняних осіб, з одного боку, є позитивним для особи, котра відповідне право реалізує, з іншого – переслідує національно безпекові загальнодержавні цілі. Такі тези висновуємо зі змісту ст. 1 Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», де зазначено, що надання особливого захисту відповідній категорії службових осіб покликане забезпечити реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві та підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі [15].

Законодавчо закріплені заходи соціального характеру для військовослужбовців та прирівняних до них осіб є чинними як у період проходження служби, так і після виключення особи зі списків військової частини чи інших збройних формувань. Зокрема, у період проходження служби військовослужбовцям як отримувачам спеціального соціального захисту держава гарантує підвищений розмір грошового забезпечення, забезпечення житлом, надання низки пільг зі сплати житлово-комунальних послуг, на проїзд, подовжену тривалість щорічної основної відпустки та ін. Всі вони є пакетом спеціального соціального захисту військовослужбовця. Особливий правовий статус після звільнення таких осіб з військової служби формується шляхом здійснення низки одноразових грошових виплат на момент звільнення, збереження соціальних пільг, спеціального пенсійного забезпечення.

Найсуперечливішими серед заходів соціального захисту військовослужбовців та осіб, прирівняних до них є програми пенсійного забезпечення. Законодавство передбачає низку умов, дотримання яких є обов'язковою підставою реалізації відповідного права. Перелік таких умов є значно ширшим, порівняно з правовими умовами отримання інших складових соціального пакету військовослужбовця. Так, реалізація права на забезпечення житлом чи отримання компенсації у випадку самостійного придбання житла [18], пільги для сплати житлово-комунальних послуг [15], на відпустку подовженої тривалості [15] тощо обумовлюється лише фактом перебування особи на військовій службі або ж прирівняній до неї. Така служба має проходити у Збройних Силах України, інших утворених відповідно до законів України військових формуваннях та правоохоронних органах спеціального призначення, державних органах спеціального призначення з правоохоронними функціями, Службі зовнішньої розвідки України, розвідувальному органі Міністерства оборони України, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України тощо. (див. ст. 3 Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [15]).

Основні умови реалізації права на спеціальну пенсію військовослужбовця чи членів його сім'ї визначені Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби та деяких інших осіб» [16].

Першою серед таких є звільнення з військової чи іншої прирівняної служби. Відповідна вимога закріплена у ч. 1 ст. 2 згаданого Закону України. Подання документів для призначення пенсії, їх розгляд та й самі грошові виплати можуть бути здійснені лише після видання наказу уповноваженими особами про виключення майбутнього пенсіонера з лав військової служби. Законодавчо визначені правові підстави обмеження реалізації права на спеціальну пенсію: позбавлення особи військового чи спеціального звання через звільнення з огляду на засудження за умисне кримінальне правопорушення, вчинене з використанням свого посадового становища, або притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією. Право особи на пенсію за таких умов реалізується без врахування спеціальних програм пенсійного забезпечення відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (ч. 2 ст. 5) [16]. Якщо персональне спеціальне/військове звання буде поновлено, то виплата пенсії згідно із Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби та деяких інших осіб» можлива (ст. 5¹) [16].

Спеціальні пенсійні програми застосовуються і для членів сім'ї військовослужбовців та інших прирівняних до них осіб. Закон конкретизує підставність зарахування встановленого факту смерті чи загибелі особи для набуття права на пенсію по втраті годувальника членами його сім'ї, як-то: 1) смерть годувальника у період проходження служби або не пізніше 3 міс. після звільнення зі служби; 2) смерть годувальника після спливу трьохмісячного строку внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних у період проходження служби; 3) смерть годувальника, якому вже була призначена пенсія на підставі Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» в період її отримання або не пізніше 5-ти років з моменту припинення її виплати; 4) якщо годувальник пропав безвісти в період бойових дій (ст. 29) [16].

Військовослужбовці вважаються такими, що виконують обов'язки військової служби, у випадках, передбачених ч. 4 ст. 24 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [19]: факт смерті причинно-наслідково пов'язаний із несенням служби. Пунктом 10 Порядку подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби та деяких інших осіб» передбачено обов'язковість наявності серед інших документів також висновку про обставини загибелі чи смерті внаслідок поранення, контузії, каліцтва, одержаних під час проходження служби при виконанні службових обов'язків/обов'язків військової служби (висновку військово-лікарської комісії про причинний зв'язок захворювань, поранень, які заподіяли військовослужбовцям смерть [20],) [21]. Часто причинно-наслідковий зв'язок встановлюють в судовому порядку [22; 23]. Розгляд документів військово-лікарською комісією може відбутися лише після проведення військовою частиною, в якій проходив службу годувальник, службового розслідування щодо причин нещасного випадку, оформлення та скерування усіх необхідних документів, що, хоча й виправдано, на практиці відбувається складно та тривало. Доказом факту зникнення безвісти особи у період ведення бойових дій для оформлення пенсії по втраті є інформація про безвісне зникнення особи, внесена

до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, на підставі заяви про розшук, що подають до відповідного територіального органу Національної поліції України [24]. І лише після спливу одного місяця з дня внесення відповідної інформації особа може звертатися до відповідного територіального управління Пенсійного Фонду України, пред'явивши Витяг з реєстру.

Другою умовою отримання спеціального пенсійного забезпечення є наявність необхідної персональної вислуги років або ж наявність відповідного правового статусу у процедурі реалізації права на пенсії по інвалідності чи за вислугу років.

Ст. 12 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та прирівняних до них осіб» встановлює вимоги щодо мінімальної межі вислуги років для реалізації права на пенсію. Тривалість такої вислуги як одна з обов'язкових умов призначення пенсії залежить від того у який період особа звільняється зі служби, а також до якої категорії військовослужбовців належала особа [16]. Наприклад, військовослужбовці старшинського, офіцерського складу, які звільнені з 1 жовтня 2020 року або після цієї дати повинні мати на день звільнення вислугу 25 календарних років і більше (п. а ч. 1 ст. 12). Своєю чергою, особам з числа військовослужбовців (крім військовослужбовців строкової служби), які звільняються з військової служби відповідно до Закону України «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей» достатньо мати вислугу 20 календарних років і більше за умови досягнення ними 45-річного віку (п. в ч. 1 ст. 12) [25]. Закон частково закріплює порядок обчислення вислуги років, надаючи можливість пільгового зарахування окремих періодів служби, а також визначаючи суб'єкта, правоможного деталізувати відповідний порядок – Кабінет Міністрів України. Чинною є постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.1992 р. № 393, яка визначає види служби, які зараховують до вислуги років, випадки зарахування окремих періодів служби у пільговому обчисленні тощо [26]. Простежуємо суперечність між положеннями Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби та прирівняних до них осіб» та постанови Кабінету Міністрів України від 17 липня 1992 р. № 393, що передбачає порушення права особи на спеціальне пенсійне забезпечення. Серед найбільш проблемних положень можемо виділити такі: 1) визначаючи тривалість вислуги років, необхідної для призначення пенсії, законодавець використовує формулювання в календарному обчисленні, тим самим ставить під сумнів можливість пільгового зарахування вислуги під час розгляду питання про призначення пенсії; 2) законом делеговано повноваження Кабінету Міністрів України розробити порядок обчислення вислуги років не ставлячи його у певні рамки, що призвело до закріплення на підзаконному рівні положень, які суперечать актам вищої юридичної сили та відповідно ускладнюють правозастосувальну діяльність. Так, п. 3 постанови Кабінету Міністрів України від 17 липня 1992 р. № 393 визначено види служби, тривалість проходження якої зараховується на пільгових умовах [26]. Як вбачається із змістовного формулювання цього пункту, таке пільгове обчислення може бути враховане лише для визначення розміру пенсії, а не під час її призначення. Відтак, відкритим залишається питання чи може зараховуватися період проходження певних видів служби в особливому співвідношенні під час вирішення питання про призначення пенсії за вислугу років. Вважаємо, що застосування аналогічних алгоритмів було виправданим. Адже, обчислення розміру пенсії є похідним етапом після прийняття рішення уповноваженими органами про призначення особі пенсії.

Для призначення пенсії по інвалідності на підставі Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та прирівняних до них осіб» також потребує встановлення причинно-наслідкового зв'язку між інвалідністю та проходженням служби. Стаття 18 згаданого Закону України закріплює перелік причин інвалідності, доведення яких слугуватиме підставою реалізації права на спеціальне пенсійне забезпечення. Такими названо: захворювання (травми, поранення, контузії, каліцтва тощо), яке виникло в період проходження військової служби; захворювання (травми, поранення, контузії, каліцтва тощо), які виникли під час перебування в полоні або заручником, за умови що таке перебування не було добровільним і в цей час особа не вчинила злочину проти миру і людства [16]. Розділ X Кримінального Кодексу України закріплює перелік злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку [27]. Враховуючи ширше закріплення Кримінальним Кодексом України, порівняно із Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та прирівняних до них осіб», вартує привести у відповідність згадані законодавчі норми шляхом застосування норм Кримінального Кодексу України, або ж деталізувати перелік злочинів, вчинення яких особою, позбавляє її пра-

ва на спеціальну пенсію по інвалідності. Перелічені обставини мають бути доведені на момент звернення за пенсію.

Можливість реалізації права на спеціальне пенсійне забезпечення по втраті годувальника обумовлена фактом перебування осіб, які претендують на пенсію, на утриманні померлого. Утриманством у розумінні ст. 31 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби та прирівняних до них осіб» є перебування на повному утриманні померлого військово-службовця або ж отримання від нього допомоги, яка була для потенційних пенсіонерів постійним і основним джерелом засобів до існування [16]. Додатковою умовою є належність утриманців до числа непрацездатних членів сім'ї померлого годувальника. Окремих членів сім'ї закон наділяє правом на отримання пенсії по втраті годувальника незалежно від перебування на утриманні померлого. (ч. 2 ст. 30 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»). Перелік осіб, які належать до членів сім'ї померлого військово-службовця є особливим та дещо відрізняється від традиційного розуміння сім'ї, визначеного Сімейним Кодексом України [28].

Підсумовуючи дослідження, робимо **висновок**, що спеціальний соціальний захист як окрема державна програма для військовослужбовців та прирівняних до них осіб набирає ваги, як в контексті об'єктивної потреби реалізації права на такий захист потенційними отримувачами спеціального соціального забезпечення, так і з огляду на засади формування юридичного механізму забезпечення національної безпеки нашої держави. Узагальнивши норми пенсійного спеціального законодавства та розглянувши деякі аспекти спеціальних пенсійних програм для військовослужбовців та прирівняних до них осіб, переконані у потребі внесення змін у підзаконні акти, що супроводжують реалізацію Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби та прирівняних до них осіб» з метою усунення невідповідностей, приклади яких наведені у дослідженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: навч. посіб. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 663 с.
2. Бориченко К.В. Окремі аспекти перерахунку пенсії осіб, звільнених з військової служби. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 1. С. 65–69.
3. Скоробагатько А.В. Поняття критеріїв диференціації в пенсійному забезпеченні. *Поняття та категорії юридичної науки: матеріали V міжнар. наук.-прак. конф.: до 145-річчя академіка Всеукраїнської академії наук М.І. Палієнка (1869–1937 рр.). м. Київ, 18 листоп. 2014 р.* Київ: НікаЦентр, 2014. С. 409–412.
4. Проблеми застосування трудового та пенсійного законодавства: монографія / Н.М. Хуторян, Я.В. Сімутіна, М.М. Шумило та ін. К.: Ніка-Центр, 2015. 316 с.
5. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Федчишина К.В. Єдність та диференціація у праві соціального забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2018. 209 с.
7. Харитонова Л.І. Пенсійне забезпечення за сучасним законодавством України: проблеми вдосконалення. *Актуальні проблеми трудового права і права соціального забезпечення: тези доп. і наук. повідомл. учасн. V Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 27–28 верес. 2013 р.) / за ред. В.В. Жернакова*. Харків: Право, 2013. С. 507–509.
8. Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні: монографія / Н.М. Хуторян та ін. Київ: Ін Юре, 2012. 540 с.
9. Кулачок-Тітова Л.В. Право на соціальне забезпечення та інші соціальні права людини в міжнародних правових актах. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право». Вип. 15, 2013. С. 82–85.
10. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, С.М. Прилипко та ін.; за заг. ред. Т.А. Занфірової, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенка. 2-ге вид., переробл. і доп. Харків: ФІНН, 2012. 640 с.
11. Сільченко С. Система пільгового пенсійного забезпечення в Україні. *Юридичні факти в системі правового регулювання. Зб. наук. праць: матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф.*

- (м. Київ, 26 лист. 2015 р.). До 145-річчя акад. Всеукр. акад. і наук Станіслава Дністрянського (1870–1935). Київ, 2015. С. 463–467.
12. Рішення Конституційного суду у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV “Прикінцеві положення” Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України “Про статус суддів” (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text>.
  13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Вадима Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 63 Закону України „Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб“ від 13 травня 2015 року № 4-рп/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-15#Text>.
  14. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційними поданнями 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України „Про пенсійне забезпечення“ та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України „Про пенсійне забезпечення“, „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи“, „Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб“, „Про державну службу“, „Про судову експертизу“, „Про Національний банк України“, „Про службу в органах місцевого самоврядування“, „Про статус народного депутата України“, „Про дипломатичну службу“, „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування“, „Про Кабінет Міністрів України“, „Про прокуратуру“, а також Положення про помічника-консультанта народного депутата України, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 13 жовтня 1995 року № 379/95–ВР від 4 червня 2019 року № 2-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-19#Text>.
  15. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-ХІІ. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#n176>.
  16. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України від 9 квітня 1992 р. № 2262-ХІІ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12#Text>.
  17. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.
  18. Порядок забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями: постанова Кабінету Міністрів України від 03.08.2006 р. № 1081 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1081-2006-%D0%BF#Text>
  19. Про військовий обов’язок і військову службу: закон України від 25 березня 1992 р. № 2232-ХІІ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
  20. Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України: наказ Міністра Оборони України від 14.08.2008 р. № 402 / Міністр оборони України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text>.
  21. Порядок подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби та деяких інших осіб»: постанова правління Пенсійного фонду України від 30.01.2007 р. № 3-1 / Пенсійний Фонд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0135-07#Text>.
  22. Постанова п’ятого апеляційного адміністративного суду від 18 березня 2024 року у справі № 400/6835/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117727987>.
  23. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 24 квітня 2024 р. у справі № 300/6309/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118633364>.
  24. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 29.08.2022 р. № 535 / Міністерство внутрішніх справ України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-22#n14>.

25. Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей: закон України від 15.06.2004 р. № 1763-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1763-15#Text>.
26. Про порядок обчислення вислуги років, призначення та виплати пенсій і грошової допомоги особам, які мають право на пенсію відповідно до Закону України “Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб”, крім військовослужбовців строкової служби і членів їх сімей та прирівняних до них осіб : постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.1992 року № 393 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393-92-%D0%BF#Text>.
27. Кримінальний Кодекс України: закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
28. Сімейний кодекс України: закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.